

De är också lata samt långsamma i att fatta ett beslut ifråga om det som de bör göra. De gör anspråk på ersättning för minsta småsak.

Det låter onekligen som en nutida turists föraktfulla utlåtande. Magalottis dom över svenskarna nyanseras av den rike adelsmannen Alessandro Bichi, också han italienare, som besökte Sverige 1696. Denne, som faktiskt kan betecknas som turist, nöjesresenär, skrev att det inte var någon risk för att bli plundrad eller bestulen. Däremot ville invånarna gärna avpressa främlingen pengar. Går vi framåt i tiden, till 1700-talets utländska resenärer, blev de åter behandlade på det gamla sättet, där den besökande fick mat och husrum och bonden vägrade ta betalt i pengar. De båda italienerna hade otur eller reste under en svår tid.

Den holländske skriftställaren Justus van Effen åkte 1719 tillsammans med prins Karl, som var kusin till drottning Ulrika Eleonoras gemål Fredrik av Hessen (som skulle bli Fredrik I). Syftet med resan var att prinsen ville få en tjänst vid hovet, vilket misslyckades. Från Danmark tog de sig genom Småland mot Stockholm. Resan skedde genom ett land förhärjat av krig, men de båda männen var ganska nöjda med de rum gästgivargårdarna kunde erbjuda. Maten kunde prinsen och hans resesällskap däremot inte förlika sig med. Smöret var avskyvärt och ölet ändå sämre:

Merendels fanns även bröd, men endast svenska tänder kan tugga det: runda hårda kakor med hål i mitten, upphängda på stänger under taket i stugan.

Från 1700-talet blev strömmen av utländska resande tätare, och då började som bekant också svenskarna att själva resa och nyfiket upptäcka sitt land.

EN FLOD AV SKRIFTLIGA KÄLLOR

Medeltidens närmast slumpmässigt bevarade brev och räkenskaper ersätts vid den här tiden av kronans systematiska och välbevarade registrering. Bara från förvaltningens första hundra år, från Gustav Vasa fram till 1620-talet, finns ungefär tre miljoner sidor statliga räkenskaper. En mycket stor del är skattläggningshandlingar över enskilda hushåll. Därtill kommer räkenskaper över kungsgårdar, kronans järnbruk, över armén, hovet och utrikeshandeln.

Det framvällande skriftliga material som registrerar ekonomiska förhållanden blir under 1600-talet än mer omfattande. Staten försökte utforska landets skatteförmåga med tusentals storskaliga bykartor. Från denna tid blir också det bevarade privata räkenskapsmaterialet omfattande eftersom den godsrika högadeln upprättade egna förvaltningar och med reduktionen i slutet av 1600-talet drogs dessa räkenskaper in till kronan.

Därtill kommer de källtexter som ger utförligare och berättande beskrivningar. Domböcker finns i kontinuerliga serier från senare delen av 1500-talet. Litteraturen växer i omfattning från och med 1600-talet, med hushållsböcker och annan litteratur om jordbruk och bönder.

Det vi vinner i skriftligt källmaterial förlorar vi på annat håll. Bilder med agrara motiv blir ovanligare. Först på 1700-talet får vi återigen ett stort antal bilder som visar jordbruksarbete. Det arkeologiska materialet från perioden är sparsamt eftersom arkeologer varit inriktade mot äldre perioder och dessutom är utgrävningarnas översta lager ofta förstörda.

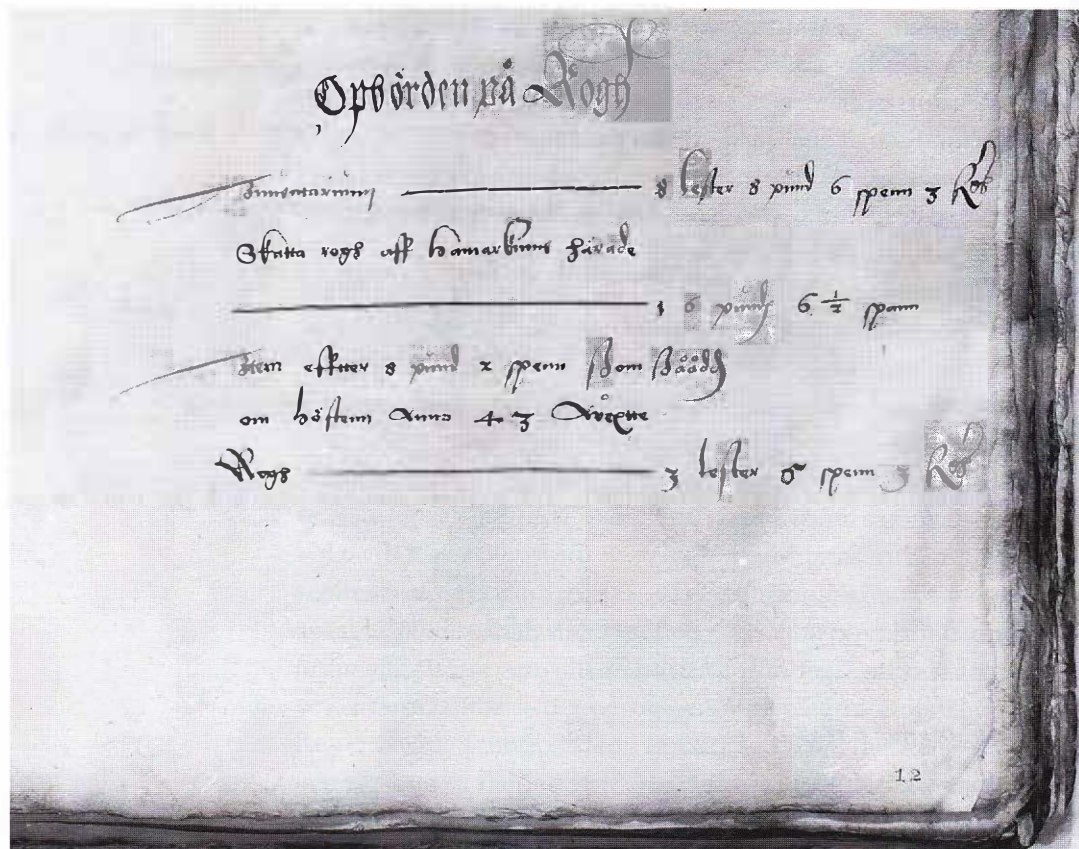
Räkenskapernas natur

Målet för räkenskaperna var inte i första hand att se hur stor avkastningen var utan att kontrollera att ingenting försvann genom svindel. Därför är de mycket detaljerade. Alla räkenskaper sändes till Stockholms slott där sekreterare och skrivare granskade och ställde olika fogdars redovisningar emot varandra.

Ett exempel visar hur systemet fungerade. På Stegeborg i Östergötland hade Esbjörn skrivare tillträtt som slottsfogde 1543. Han hade fått tjänsten som tack för att han under Dackeupproret aktivt kämpat på kungens sida.

Gustav Vasa läste ofta själv genom räkenskaperna, och skrev 1544 till Esbjörn att han hade hört att fogdarna fört mycket mjöl till slottet, ”så förundrar oss vart det tagit vägen?”. Esbjörn urskuldade sig med att mycket gick åt i förtäring. Kungen svarade med ett argt brev där han undrade vad det var för folk som gick på slottet.

Det visade sig att kungen hade rätt i sina misstankar. Vid den pågående revisionen och jämförelsen mellan olika räkenskaper som kom till den centrala administrationen upptäcktes att fogden Olof i Alvastra antecknat att Esbjörn 1544 hade fått 15 läster malt. Detta var inte infört i Esbjörns räkenskap. En undersökningskommission tillsattes 1554 och vid förhör med borgare i Söderköping upp-

Ett utsnitt ur räkenskapen från Stegeborg 1544. Under rubriken "Uppbörd på råg" står att det fanns ett inventarium från föregående år på mer än 8 läster. Från Hammarkinds härad hade det kommit in en mängd skatteråg. Dessutom anges avkastningen efter vad som hade såtts på hösten 1543.

dagades att Esbjörn låtit sälja säden för egen räkning. Under pågående förhör dog Esbjörn och sonen fick betala för sin far.

Fogdar och andra räkenskapsförare har försökt och lyckats snika åt sig delar av de varuflöden som kronan dirigerade, men byråkratins egenkontroll minskade möjligheterna. Denna interna kontrollapparat blev det nav kring vilket den svenska statsapparaten kretsade. Så småningom kopplades detta till föreställningen om statsnyttan.

Domböckerna och jordbruket

Om reseskildringarna ser på Sverige med den främmandes nyfikna ögon, visar domböckerna pessimistens mörka blick. Det som i samtiden normalt utfördes fördolt blir paradoxalt nog det som är bäst bevarat i rättskällorna. Många av noteringarna handlar om slagsmål på ölblöta fester, otrohet eller stöld.

Byalagets gemensamma angelägenheter, diken och gårdesgårdar, förekommer i domböckerna. Oftast sköttes sådana tvister på lokal nivå, men ibland kunde någon riktigt infekterad konflikt lyf-

tas upp till häradstinget. Det kunde gå så långt att bönder högg ned eller brände gärdesgårdar för varandra.

Forskningen har hittills koncentrerat sig på det juridiska innehållet i domböckerna. Man har diskuterat hur rättsskipning gick till och klarlagt vilka brott som beivrades. I ganska liten utsträckning har domböcker använts som källa till kulturhistorien. En sådan forskning måste inriktas på det som sägs i förbigående.

Den intressanta detaljen i bakgrunden har ofta en sorglig förgrund. I februari 1586 dömdes Olof i Järkebo i Vendels socken i Uppland, som en tyrann och dråpare, då han hade slagit sin hustru så att hon senare avled. Hon hade varit borta ett par dagar, varför anges inte, och hon kom till honom på gärdet där han ärjade trädan. Olof hade skurit sig en käpp av björk, en "råbiörke kiörwäle", för att slå öken, dragdjuren, med. Att man använde käppar för att driva oxarna nämns även på andra ställen i domböckerna, eftersom käpparna blev tillhyggen i våldsaktioner.

Svedjande är den jordbrukssyssla som nämns oftast i domböckerna och då inte enbart i samband med brott mot svedjeförbudet. Svedjor var svårbevakade och det hände att hästar och getter åt upp säden. Av samma orsak nämns stölder av säd oftare på de avlägsna svedjorna än på de åkrar som låg nära.

Regelrätta stölder av kreatur är sällsynta, medan tvister som gäller lån eller köp av kreatur är vanliga. De handlar om vanskötsel. I Bälinge härad i Uppland avgjordes en tvist 1577 om en ko som hade varit bortlämnad från Mickelsmässan till fjorton dagar före påsk. När hon skulle tas hem "var hon så utsvulten att han måtte åka henne på en släde" och strax därefter dog hon. I den dombok som lagläsaren Per Larsson skrev 1638 omtalas en ko i Östhammar i Uppland som dött eftersom en kvinna "kon utsläppte uti den svåra kölden som nästförliden vår var på färde". I dessa tvister var det kvinnorna som anklagades eftersom de hade ansvaret för korna. Män anklagas i stället för att driva lånade djur, hästar och oxar, för hårt. En inte alldeles ovanlig händelse var hingstslagsmål när farande bönder möttes på vägarna.

Arbetsuppgifter som sällan nämns i räkenskaper eller skattelängder finns med i domböckerna, exempelvis lövtäkt. Förutom tvister om löv omtalas lövtäkt i förbigående. I juli år 1604 behandlades ett dråpsmål på häradstinget i Östra härad i Småland. Gise Gummesson var ovän med Erik Månsson. Gise hade arbetat med att skörda sin säd, "och om middagen skulle han gå sig hem och få sig mat, och hade en lövkärve under armen. Vägen gick fram

utmed åkern som nyssnämnde Erik skar säd på.” Erik kastade en sten och den tog så att Gise dog.

En vanlig orsak till konflikt var att hedern och äran hade gått förlorad, ofta genom okvädingsord. I lokalsamhället hade (och har) äran stor betydelse för hur en människa behandlades av omgivningen. Från Vendels socken i Uppland finns en berättelse från 1630 som börjar med ett skämt men som övergår till en konflikt om heder och ära. Hans Larsson hade blivit så utskämd att han fortsatte konflikten med okvädingsord trots att Erik redan betalat böter.

Erik Olofsson i Bergby hade med putseri /på skämt/ igen låst en hemlighetsdörr, där inne Hans Larsson i Svartbäcke satt, var Erik Olofsson därför sak 3 mark.

Hans Larsson i Svartbäcke hade kallat Erik Olofsson i Bergby en besmansklump, så medan Erik Olofsson därför svarat och bötat och Hans talade på förlikt sak som på heder och ära går, vart han sak 40 mark.

DEN FÖRSTATLIGADE FEODALISMEN

Förändringarna under 1500-talet var betydande. Kyrkan försvann som stor jordägare, statsmakten stärktes, regionala maktcentra förlorade sin självständighet och en större del av adeln blev stats-tjänare. Men i grunden förblev samhället sig likt. Makten var fortfarande baserad på jordägande och adelns viktigaste privilegium – skattefriheten – fanns kvar. Omstruktureringen på det feodala systemets grund visar på elasticiteten och styrkan i detta system.

En definition av feodalismen som ett politiskt system skulle kunna betona den systematiska politiska splittringen under medeltiden och kalla denna feodal. Men den skulle också kunna betona ett utvecklat länsväsende, där herremannen har juridisk makt, och hävda att feodalism införs med grevskapen på 1500-talet i Sverige. Men jag använder, som de flesta forskare i dag, i stället en socio-ekonomisk definition av feodalism. Den var en struktur av sammanlänkade samhälleliga element i en fungerande helhet. Även med denna typ av definition kan betoningarna läggas olika.

Perioden från cirka 1500 till 1700 har kallats absolutism, främst med hänvisning till furstens ökade makt, eller organiserad feodalism, vilket avser den omorganisation som statens stärkta roll inom samhället medförde. Även termen senfeodalism har använts. Jag